

AZ ÓKERESZTÉNY MÁRTÍROK ÁLLAMELLENES MAGATARTÁSÁNAK VIZSGÁLATA

RESEARCH OF ANTI-STATE BEHAVIOR OF EARLY CHRISTIAN MARTYRS

SZILÁGYINÉ HEINRICH ANDREA*

Absztrakt: Az ókeresztény mártírok római hatóságok előtti magatartását vizsgálva felvetődik a kérdés, vajon milyen alapon ragaszkodtak olyan kitartóan azon meggyőződésükhöz, hogy a római állam vallási gyakorlatát az áldozatbemutatás kötelezettségét megtagadják. A római jog nem ismerte a lelkiismeret kérdésében a szabadságot. Az állam minden tekintetben engedelmisséget követelt. A keresztény vádlottak azonban olyan magasabb rendű hatalom iránti engedelmisségre hivatkoztak, amely lehetetlenné tette számukra a római állam által előírt kötelezettség teljesítését. Az ókeresztény vádlottak tárgyalási jegyzőkönyvei magyarázatot adnak arra, miért nem dönthettek a belső meggyőződésük ellenében. Mivel a vallás értelmezése gondolkodásmódjuknak köszönhetően új megvilágításba került, ezzel a lelkiismereti szabadság és belső meggyőződés alapján működő vallási felfogás minden emberre történő kiterjesztését alapozták meg.

Kulcsszavak: államellenesség, lelkiismereti szabadság, engedelmisség, emberi jog, isteni jog

Abstract: Reseaching the behavior of the early Christian martyrs before the Roman authorities, the question is raised, on what basis did they insist so persistently on their conviction that they refused the obligation of offering sacrifices to the religious practice of the Roman state. The Roman law did not know the freedom in the question of the conscience. The state demanded obedience in all respects. However, the Christian defendants claimed obedience to a higher authority that made it impossible for them to fulfill the obligation imposed by the Roman state. The trial records of the early Christian defendants explain why they may not have decided against their inner convictions. Since the interpretation of religion in their way of thinking has come to light in this new light, religious understanding operates on the basis of freedom of conscience and inner conviction with the potential to extend to all people.

Keywords: anti-state, freedom of conscience, obedience, human right, divine right

* SZILÁGYINÉ DR. HEINRICH ANDREA
PhD-jelölt
Miskolci Egyetem ÁJK
Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet
Római Jogi Intézeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
szilandi9@gmail.com

Bevezetés

Általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a rómaiak azért üldözték a keresztényeket, mert az állam vallási kötelezettségeivel és egyes életmódbeli szokásaival szemben kinyilvánított gondolkodásmódjuk következtében az állam ellenségeinek tekintették őket. Ezt az álláspontot képviselik külföldi és magyar kutatók egyaránt. Ennek az ún. államellenes gondolkodásmódnak a jellemző megnyilvánulása a vallási kötelezettségek körében előírt áldozatbemutatói szertartás elvégzésének megtagadása. Miért ragaszkodtak a keresztények olyan makacsul ahhoz a meggyőződéshez, hogy nem mutathatnak be áldozatot? Azt hiszem ez sokakban a mai napig kérdés. Polükarposz letartóztatását fogatosító rendőrfőnök próbálta rábírní a letartóztatottat az áldozati szertartás elvégzésére, majd a nemleges választ követően kifejezte értetlenségét a keresztények gondolkodásmódját illetően. A következő kérdéssel fordult az idős püspökhöz: „*Mi rossz van abban, hogy azt mondd: 'A császár az úr, s tömjént áldozol... és megmenekülsz?'*”¹ Szent Julius aktájában az eljáró bíró hasonló kérdést tett fel a vádlottnak: „*Mi nehézség van abban, hogy bemutasd az áldozatot és elmenj?*”² Az áldozatbemutató megtagadó keresztények megrögzött ellenállása meghökkentette az eljáró hatósági személyeket. Értetlenül álltak a keresztények által tanúsított magatartást látva.³ Az általuk feltett kérdésre véleményem szerint kétféle nézőpontból adható válasz. Egyrészt a rómaiak nézőpontjából kell tisztázni a keresztény gondolkodásmódban rejlő veszélyt, másrészt a keresztények döntésének indokait szükséges áttekinteni, ugyanis a mártírok a bírósági kihallgatás során olyan lényeges elméleti kérdéseket vetnek fel – mint pl. az állami hatalom eredete és szerepe, a lelkiismeret mibenléte, az igaz vallás és az igazságos jogrend – melyek alapot adtak számukra az áldozatbemutatósnak mint kötelező vallási szertartásnak a megtagadására.

1. A római vallás és keresztény gondolkodásmód ütközése az ókeresztény iratokban

A téma szempontjából vizsgálendő mártírakták és szenvedéstörténetek szemléletes forrásként szolgálnak a római vallás jellegzetességeinek és szertartásainak bemutatására. Az egyes iratok nem minden esetben térnek ki a szertartási ceremóniák teljes bemutatására, de összességükben képet kaphatunk mind a szertartást végrehajtó szervekről, mind a szertartási cselekményekről. Az aktákban rögzített párbeszédetek világosan tükrözik a keresztény és a római gondolkodásmód közötti ellentétet, mind vallási, mind államelméleti felfogásukat illetően. Megállapítható ugyanakkor a keresztény vádlottak és kihallgatóik közötti párbeszédkekből, hogy nagyon hasonló fogalmakat használtak a vallási szokásokat illetően, mégis egészen mást értettek alatta. A mai kor emberének egyértelmű a keresztény gondolkodás mibenléte, az

¹ Szent Polükarposz vértanúsága (ford.: Vanyó László), 8.2.

² Szent Julius mártír aktája (ford.: Németh László), I.

³ HUDÁK Krisztina – NAGY Levente: Pannóniai ókeresztény mártírperek és politikai aspektusai. *Miskolci Jogi Szemle* 2021/5., 194–206, 199.

ókori világban azonban a vallás egészen más szerepet töltött be az emberek életében. Az ókorban a vallás teljes mértékben összefonódott az állami szférával. A mai értelemben felfogott lelkiismereti alapon működő vallási felfogás vagy az úgynevezett vallásszabadság egyáltalán nem létezett.⁴ A vallás mint az államtól, társadalomtól elválasztott gondolkodásmód ebben az időszakban ismeretlen volt.

1.1. A római vallás. A császárkultusz

A vizsgálandó ókeresztény iratok valóban alátámasztják a fenti megállapítást. Jól szemléltetik a vallás jogi, társadalmi kötelezettségként történő felfogását, illetve a vallás körébe tartozó szertartási cselekményeket. Apolló védőbeszédében részletezi az ókori világ istenképének jellegzetességeit: kézzel alkotott bálványok, arany, ezüst, réz, vas, fa és kőből készített álneves istenek emberi kezek alkotásai. „...szégyenletes dolog az emberekkel egyenrangú, sőt még náluk is alábbvaló démonokat imádni.”⁵ A római elöljárók ismerték a keresztények gondolkodásmódját a római isteneket illetően, melyre gyakran utaltak a kihallgatásaik során. Ignatiosznak Traianus császár a következő kérdést teszi fel: „Olyannak látsz minket, mint akiknek lelkében nincsenek istenek?”⁶ A császár itt számonkéri a vádlott ki nem mondott véleményét. A felháborodott kérdés tükrözi az alapvető római gondolkodásmódot, mely a vallásosságot a mindennapi élet velejárójaként fogta fel. A scilliumi vértanúk aktájában Saturninus proconsul hasonló módon bizonygatja a rómaiakat jellemző vallásosság létét. „Mi is vallásosak vagyunk és vallásunk egyszerű, esküszünk urunk a császár géniuszára, imádkozunk az ő szerencséjéért, amit nektek is meg kell tennetek.”⁷ A Szent Epipódus és Alexander elleni eljárásban a bíró a következőképpen jellemezte a római vallást: „Mi halhatatlan isteneket imádunk, akiket valamennyi nép, sőt saját nevükkel még a legszentebb császárok is tisztelnek. Mi az isteneket örömmel, lakomákkal, énekekkel, játékokkal, gyönyörűséggel tiszteljük; ti ellenben egy keresztrefeszített embert imádtok, akinek tetszését nem nyerheti el senki, aki mindezeknek az örömöknek hódol.”⁸

Az ősi római vallást eredetileg a házi kultusz (*sacra privata*) jellemezte, ami később nyilvános kultusszá alakult (*sacra publica*). A hivatalos kultusz az állam által elfogadott istenek tiszteletében teljesedett ki. A római vallás legfőbb ismérve, hogy nem az egyén hitbeli, lelkiismereti meggyőződésén alapult, mint a kereszténység, hanem társadalmi – Ferguson szóhasználatával élve – csoportszolidaritásra és jogi

⁴ Vö. SÁRY Pál: *A forradalmár Jézustól a terrorista Szent Cirillig. Liberális elképzelések – konzervatív szemmel*. Szent István Társulat, Budapest, 2017, 121–126; SÁRY Pál: A vallásszabadság eszméjének megjelenése az ókori Rómában. *Jogelméleti Szemle* 2020/3., 52–54; Pál SÁRY: The Emergence of the Idea of Religious Freedom in Ancient Rome. *Journal on European History of Law* 2022/2, 107–109.

⁵ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 14,16.

⁶ Az Isten-hordozó fővértanú, Ignatiosz tanúságtétele (ford.: Vanyó László) 2,3.

⁷ A scilliumi vértanúk aktája (ford.: Vanyó László), 3.

⁸ Szent Epipódus és Alexander szenvedése (ford.: Kiss-Rigó László), IV.

alapokra (szerződéses kapcsolatra) épült. Úgy, mint a jogszolgáltatás, a vallás is egyfajta segítő szolgáltatásként funkcionált megfelelő szakemberek felügyelete mellett.⁹ Vargha Dezső ebben a tekintetben megállapítja, hogy a római állam polgáraitól feltétlen engedelmességet követelt mindenben, még a lelkiismeret dolgában is.¹⁰ A hivatalos vallás nem foglalkozott a személyes lelkiséggel – állítja Robinson is – mivel az elsősorban a szociális célokat tartotta szem előtt.¹¹ A római vallásosság legfőbb célja a pietas (kegyesség) kiérdemlése a rituálék, kötelességek megfelelő teljesítése által.¹² Bašista szintén jogi alapokra helyezte a vallási élet irányítását. A római vallás és jog szerinte is szorosan összefonódott. A jogban fontos szerepet játszottak az ún. „isten rendelkezők” (fatum), melyek a jogi normákba is beépültek. Az államigazgatásban ez abban nyilvánult meg, hogy az állami és papi funkciók szorosan összefonódtak. A vallás lényegében politikai vallássá vált.¹³ A birodalom minden városának megvolt a maga istene. A városi kultusz papjait a magisztrátusokhoz hasonlóan választották. A hivatalos kultusz előírásait a városok szabályozták. A bálványok tisztelete az élet minden területén megjelent (politika, gazdaság, társadalmi élet, hadsereg). A városi vallás az uralkodó kultuszában érte el a csúcst. Eleinte az uralkodó iránti hála és tisztelet megnyilvánulásként jelent meg, majd a hódolat, hűség kifejezőjévé vált. A császárság idején ez az uralkodó iránti hála és tisztelet összekapcsolódott az istenség iránti tisztelet kifejezésével, ami a császárkultusz létrejöttét eredményezte.¹⁴

A császárkultusz megalapozása Julius Caesar nevéhez köthető, ő volt az első uralkodó, akit istenként tiszteltek és halála után a „divus” (isten) címmel ruházták fel. Az 1. század vége felé a régi római istenek tekintélye kezdett háttérbe szorulni, ezért olyan intézkedések váltak szükségessé, mely a régi hagyományok helyreállítását célozta. A birodalom jövőjének biztosítását a lelki élet fellendítésére alapozták, egy mindenki számára kötelező közös vallás létrehozatalával. Az ily módon létrehozott kötelező vallás a császárkultusz lett, melynek alaptétele szerint az állam az isten, és az állam a császárban testesült meg. Az államhoz való hűséget tehát a császárnak bemutatott istentisztelettel lehetett és kellett kifejezni.¹⁵ Domitianus császár (Kr. u. 81–96) fejlesztette ki és terjesztette el az államvallássá tett császárkultuszt. Korábban Caligula és Nero kivételével a császárok nem kívánták, sőt elleneztek, hogy az alattvalók istenként tiszteljék őket. Domitianus azonban „úrnak és istennek” nevezte magát. A korábbi szertartásos esküszöveg „a császár géniuszára” ekkortól vált kötelezővé.¹⁶ A császári és isteni tekintély azonosítása Agapé

⁹ Everett FERGUSON: *A kereszténység bölcsője*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 150.

¹⁰ VARGHA Dezső: A kereszténység jogi helyzete a római birodalomban. *Hittudományi Folyóirat* 12. (1901), 584.

¹¹ O. F. ROBINSON: Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome. *Routledge* (2012), 127.

¹² FERGUSON: i. m. 150–151.

¹³ Pavol BAŠISTA: A sacrilegium a római jogban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica* XXVIII, 2010/1., 8.

¹⁴ FERGUSON: i. m. 158.

¹⁵ FERGUSON: i. m. 178.

¹⁶ Henry CHADWICK: *A korai egyház*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 23.

és Khióné ítéletének szövegében egyértelműen igazolható, mely a keresztény és a pogány gondolkodásmód ellentétét is nyomatékosítja „...szentségtörő felfogásuk ellenkezik uraink, az augustusok és caesarok isteni rendelkezéseivel...”¹⁷ A birodalmi kultusz rendszerint kapcsolódott a helyi kultuszokhoz, olyan módon, hogy a császár képmását és a birodalmi kultusz szentélyeit a városi kultusz már meglévő szent területein helyezték el.¹⁸ Ez az uralkodókultusz alapozta meg a korai keresztények és a pogányság közötti konfliktust, mely végeredményben büntetőeljárások sorozatát eredményezte a keresztényekkel szemben. Az istenként tisztelt császárt ugyanúgy Úrnak és szabadítónak tekintették, mint a keresztények Jézust, így elkerülhetlenné vált az összeütközés a keresztények és a római birodalmi vezetés között.¹⁹

Martianus prefektus Decius császár idején a következők szerint szólította fel Achatius püspököt az áldozat bemutatására: „...megparancsolom, hogy jöjj velem Jupiterhez és Junohoz, hogy együtt ünnepelve a lakoma édes italát, a sóhajtásokat – melyekre méltók –, megadjuk nekik.”²⁰ Az áldozatbemutatás szertartása az előzőek szerint tehát lakoma, ünnepség keretében zajlott. Konon vértanú aktája a következőképpen ábrázolja az áldozatbemutatás folyamatát: „fogd azt a kis tömjént, bort, ágacskát s mondd: „Legfölségesebb Zeusz mentsd meg ezt a népet.”²¹ Pioniosz aktájában további kiegészítésként olvasható, hogy koszorúkat raktak az áldozati szertartást végző személyekre, majd az áldozati húst is el kellett fogyasztani.²²

Alapvetően az ókori népek istentiszteleti szertartása három cselekmény teljesítésével valósult meg. Az áldozatot közösségi vagy magánáldozat formájában mutatták be imádat, hála vagy kérés kifejezéseként. Az áldozat fajtájaként állatokat és növényeket egyaránt használtak. Ennek megfelelően beszélhetünk ún. véres és vér nélküli áldozatról. A vér nélküli áldozat lehetett étel, ital, növény (virágáldozat). Az ősi paraszti vallás áldozati rítusából fejlődött ki.²³ Az állatáldozatot megsütötték majd megették, elégették vagy kiöntötték. Ahogy a mártíraktákban megjelölt források is utalnak rá, az áldozati étel elfogyasztására kultikus étkezés, lakoma keretében került sor. Az áldozati szertartás az istenség jelenlétében zajlott, melyet az őt ábrázoló szobor testesített meg. A kultikus étkezés keresztény magyarázata szerint így került közösségbe az asztalnál az ember és az általa tisztelt istenség. Az ókori római templomban külön helyiség állt rendelkezésre a kultikus ételek elfogyasztására.²⁴ Ennek az áldozati szertartásnak az eredeti célja az égi hatalom támogatásának kérése, növelése.²⁵ Platón Euthürphrón kommentárjában az alábbiak szerint

¹⁷ Agapé, Eiréné és Khióné szentek vértanúsága Thesszalonikiben (ford.: Vanyó László), 4,4.

¹⁸ FERGUSON: i. m. 158–159.

¹⁹ FERGUSON: i. m. 173.

²⁰ Szent Achatius püspök és vértanú perének aktája. (ford.: Németh László), II.

²¹ Konon mártírúma (ford.: Mosolygó Marcell), 4,4.

²² Vö. Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága (ford.: Vanyó László), 18,4–5.

²³ NÓTÁRI Tamás: *Római jog*. Szeged, Lectum Kiadó, 2014, 344.

²⁴ FERGUSON: i. m. 165–166.

²⁵ NÓTÁRI: i. m. 344.

feltett kérdésében fogalmazza meg a kegyesség lényegét: „*Akkor hát a jámborság az istenek és az emberek közötti cserekereskedelem művészete?*”²⁶ Az áldozatbemutatás szertartásának szerves részét képezte az égi hatalom támogatásának elnyerése érdekében tett feltételes ígéret is, arra vonatkozóan, hogy a kérés teljesülése esetén áldozatot mutatnak be. Az istennek tett eskü valójában tehát egy fogadalom volt az áldozatot bemutató részéről.²⁷ A fentebb idézett Konon vértanú aktája jól szemlélteti ezt a részletet a szertartás lényegét illetően, hiszen ott nem pusztán eskütételre szólították fel a vádlottat, hanem a konkrét istenhez intézett kérés szövegét olvashatjuk. A harmadik fő eleme az áldozati szertartásnak az áldozatot bemutatók által elmondott ima, mely a szertartás elején, illetve lezárásként is elhangzott.²⁸

A rómaiak vallási szertartásaiból ismert fogalmak, mint az áldozat és az uralkodóért folytatott imádság, eltérő jelentéstartalommal, de a keresztények körében is ismert volt. A keresztény vádlottak gyakran utaltak arra kihallgatásaik során, hogy az uralkodókat megillető tisztelet, illetve az értük mondott imádság nem ellenkezik Isten törvényével. Apolló külön kiemeli, esküt tenne arra, hogy a császárt tisztelje, s az ő hatalmáért imádkozzon, hiszen maga az Isten rendelt egy-egy embert a földön az emberek feletti uralkodásra. Az áldozatbemutatói kötelezettséget azonban a következő szavakkal utasítja el: „*magam is ajánlok fel ... szenny nélküli áldozatot az Istennek....Főként imádsággal végezzük ezt az áldozatot a földi uralkodókért, akiket Isten rendelt, így Commodusért is, aki Isten határozata folytán uralkodik a földön.*”²⁹ Achatius szintén az uralkodót megillető tiszteletéről szól: „*...szüntelenül és folyton imádkozunk érte.*”³⁰ Szent Fülöp hasonlóan kiemeli a tiszteletadás fontosságát: „*...fejezzük ki tiszteletünket a császár iránt, de nem arra, hogy imádjuk őt.*”³¹ A formuláris római jognak megfelelően, a vallási szertartások teljesítését is a szabályozott cselekvéssorozat és megfelelő formulák alkalmazása jellemezte, melyek eltérő módon történő teljesítése azonban elképzelhetetlen volt.³²

A római vallás jellegzetességei tehát az alábbiak szerint foglalhatók össze. Ezek a kritériumok kiemelt jelentőséggel bírnak, hiszen ebből lehet következtetni arra, milyen alapon várták el a keresztényektől, illetve valamennyi más vallású meghódított néptől a római isteneknek való áldozatbemutatót, valamint eskütételt a császár tiszteletére.

A római vallás alapvető jellemzői:

- mentes a metafizikától,
- a rítus vallása, cselekvéssorozat (az emberi és hatalmi viszonyok szolgálatába állított, azok optimális befolyását biztosítja),

²⁶ Platón: Euthüphrón (ford.: Kerényi Grácia), 14c, 14e.

²⁷ FERGUSON: i. m. 166.

²⁸ FERGUSON: i. m. 167.

²⁹ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 6.

³⁰ Szent Achatius püspök és vértanú perének aktája (ford.: Németh László), I.

³¹ Szent Fülöp heracleiai püspök szenvedése (ford.: Kiss-Rigó László), VI.

³² FERGUSON: i. m. 150.

- a *ius sacrorum*, a római közjog része,
- nem az istenekkel való tartalmi, hanem formai kapcsolat,
- célja az isteneknek jog szerint járó áldozat és rítus megadása.³³

1.2. Az államellenesség vádja

A keresztények a zsidóktól elkülönülve, vallási tanításaik terjesztése folytán túlléptek a rómaiak által tolerálható határon. Küldetésük minden népre és nemzetre kiterjedt. Az egyház és az állam szétválasztását hirdették, továbbá kijelentették, hogy az állam alárendeltje az isteni jogrendnek. Elutasították a részvételt a császári Róma kultuszában, erkölcsi megítélésük alapján tartózkodtak állami hivataloktól, megtagadták a katonai szolgálatot, valamint távol maradtak a közösségi alkalmakról, állami ceremóniákról. Hudák–Nagy álláspontja szerint a történészek többsége a keresztényüldözés háttérében elsősorban politikai, társadalmi motivációt lát. A rómaiak ugyanis a birodalmat fenyegető válságok egyik fő okaként tekintettek rájuk, mint egy olyan kisebbségre, akik aláásták a hagyományos istenek és a császárok tekintélyét.³⁴ Chadwick a keresztények magatartását értelmezve egyszerre feltételez politikai és vallási indítékot, melyet az aktuális hatalom veszélyes hűtlenségként értelmezett.³⁵

A mártírokról szóló iratokból megállapítható, hogy a keresztényekkel szemben elterjedt vádak, mint például a mágia, a katonai szolgálat megtagadása, illetve egyéb „ráfogások”³⁶, mint a kannibalizmus, vérfertőzés stb. csak elvétve fordulnak elő a konkrét eljárásokban. A 2. század időszakára tehető eljárások elsősorban a római istenekkel és a császárral szembeni tiszteletlenségen alapultak. Ennek az időszaknak a forrásai ezt a feltételezést támasztják alá. Szent Kelemen aktájában ezt olvashatjuk: „*felforgatta isteneink imádását, Vénuszt szajhának nevezte, káromolta Hestiát azzal, hogy tűz emésztette meg, ... Minden isten nevét és minden templomunkat meggyalázta. ... Vagy áldozatot mutat be vagy neki magának kell elvesznie.*”³⁷ Szent Kelemen kihallgatása során a város praefectusa (Mamertinus) a keresztény vallást tévedésnek ítélte, mely ellenkezett a római istenekkel.³⁸ A Karposz elleni vád így szólt: „*káromlást követtél el az istenek és a császár ellen.*”³⁹ A Szent Felicitasz elleni vád szintén hasonló: „*Ez az özvegyasszony fiaival gúnyt űz isteneinkből...*” „*úgy meg fogja haragítani az isteneket, hogy egyáltalán nem lehet majd megbékíteni őket.*”⁴⁰ Polükarposzt a feldühödött tömeg a következő vádakkal illette: „*...isteneink lerombolója, aki sokakat tanított arra, hogy ne mutassanak be*

³³ NÓTÁRI: i. m. 321.

³⁴ HUDÁK–NAGY: i. m. 199.

³⁵ Henry CHADWICK: *A korai egyház*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 21.

³⁶ Vö. WALTER János: *Az első három század keresztényellenes ráfogásai*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1914, 5–9.

³⁷ Szent Kelemen római pápa vértanúsága (ford.: Vanyó László), 16,2-3.

³⁸ Szent Kelemen római pápa vértanúsága (ford.: Vanyó László), 17,1.

³⁹ Szent Karposz, Papülasz és Agathoniké vértanúsága (ford.: Vanyó László), 21.

⁴⁰ Szent Felicitasz és hét fiának szenvedése (ford.: Németh László), I.

áldozatot és ne fejezzék ki hódolatukat.”⁴¹ Saturninus püspök aktájában ezt olvashatjuk: „Íme itt van szertartásaink ellensége, az új vallás zászlóvivője, aki azt hirdeti, hogy templomainkat le kell rombolni, isteneinket megveti, démonoknak nevezi.”⁴² Euplus keresztényt pedig konkrétan azzal vádolták meg, hogy az istenek és a császárok ellensége.⁴³

A mártíratokból idézett részletek alapján az üldözés első két századában a keresztényekkel szemben felhozott legfőbb vádpont a római istenekkel és császárokkal szembeni ellenséges érzület, majd Decius császár rendeletalkotását követően a jogi kötelezettségnek való engedelmesség megrögzött tagadása. Ez a keresztények által tanúsított ellenséges gondolkodásmód államellenes bűncselekménynek minősült. Az államellenes bűncselekmények kiemelt jelentőséggel bírtak a Római Birodalomban. A keresztény tanítások félreértéséből eredően a rómaiak az állam megdöntésére irányuló szervezkedéstől tartottak a kereszténység kialakulása és terjedése mögött. Az államellenes bűncselekmények körébe tartozó felségsértés (az állam megdöntésére, meggyengítésére, zűrzavar keltésére irányuló) bűncselekményét, a *lex Julia maiestatis* elnevezésű törvény szabályozta. „*Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur. Quo tenetur is cuius opera dolo malo consilium inicum erit...*”⁴⁴ A felségsértés olyan bűncselekmény volt, amelyet a római nép, vagy annak biztonsága ellen követtek el. Ulpianus mintegy ötven elkövetési magatartást sorolt fel ezen a tényálláson belül (pl. az állam fegyveres megtámadása, nyilvános helyek elfoglalása, főtisztviselők megölése, lázítás, az ellenség bármiféle támogatása stb.) A cselekmény tárgya az állam, illetve annak biztonsága, a római nép, illetve az egyes főhivatalnokok.⁴⁵ A *crimen laesae maiestatis* tényállás, mely a római állam felségeinek megsértése, vagyis a római hatóság, magistratus elleni bűncselekmény fogalma a néptribunusok *sacrosanctus status*ának megadásából fejlődött ki. Ebbe a körbe sorolja Nótári a vallási büntetteket is, melyek között elsődlegesen a kereszténységet említi. Véleménye szerint a rómaiak a keresztényekkel szemben nem a más isten tiszteletét, hanem annak kizárólagos imádatát hozták fel vádként. Ezzel megtagadták a római vallási kultuszokban való részvételt, illetve a császár kultikus tiszteletét.⁴⁶ Zlinszky János szintén az államellenes bűncselekmények körébe sorolja a vallási vétségeket és hangsúlyozza, hogy a rómaiak egyébként alapvetően toleránsak voltak más vallásokkal, de a keresztényektől nem fogadták el, hogy csak a saját Istentüket tisztelték, a többi vallását nem. Ezzel a kereszténység, a vallási köteleesség-

⁴¹ Szent Polükarposz vértanúsága (ford.: Vanyó László) 12,2.

⁴² Szent Saturninus, Tolosa város püspökének és vértanújának aktája (ford.: Németh László), IV.

⁴³ Euplus aktája (ford.: Mosolygó Marcell), 3,2.

⁴⁴ Ulpianus D. 48.4.1.1.

⁴⁵ MOLNÁR Imre: Tényálladék az ókori Róma büntetőjogában. In: *Tanulmányok dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta juridica et politica (55), József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, (1999), 206.

⁴⁶ NÓTÁRI: i. m. 310.

szegés mint bűncselekmény kategóriájába került. Ez a bűncselekménytípus a kereszténység terjedésével tett szert egyre nagyobb jelentőségre, mely korábban viszonylag szűk körben fordult elő a rómaiaknál.⁴⁷ A római hatalom gyakorlatilag mindegyik kultusz iránt türelmes volt, feltéve, ha nem szított lázadást, illetve az ősi római erkölcs és hagyományok tekintélyét nem csorbitotta.⁴⁸ Plescia álláspontja szerint a keresztényüldözés fő oka a római társadalom egységes politikai és vallási jellegében rejtett, melynek következtében az állam volt a végső, legfőbb meghatározója a polgári cselekvéseknek. Rómában alapvetően minden meghódított nép elfogadta a római kultuszt, kivéve a zsidókat. Egyedül ők gyakorolhatták a saját vallásukat azzal a feltétellel, hogy imádkoznak a császárért, de megtiltották számukra a tanaik terjesztését. A kereszténység azonban nem egy meghódított nép volt, így nem létezett egy ismert politikai bázisa, amelynek engedélyezhették volna a helyi autonómiát.⁴⁹ Chadwick álláspontja szerint azonban semmi sem indokolta, hogy a zsidóknak biztosított kiváltságokban a keresztények ne részesüljenek. Véleménye szerint az első összeütközés az állammal egy véletlennek volt köszönhető Nero császár idején. Ennek az összeütközésnek az oka egyáltalán nem ideológiai eredetre vezethető vissza. A nagy római tűzvész miatt valakiket hibáztatni kellett.⁵⁰

Walter a rómaiak eljárás módjának magyarázataként megállapítja, hogy a belső meggyőződés (hit) ellen törvényt hozni nem tudtak, így a külső vallási formások betartását szabályozták. „A keresztények 'hitetlenségét' a római vallás védelme érdekében hozott büntető törvényekkel lehetett csak megtorolni.” Ebbe a körbe tartozott a *crimen laesae Romanae religionis – sacrilegium*, valamint a *crimen laesae augustionis magistratis*.⁵¹ Korabeli felfogás szerint a *sacrilegium* bűncselekmény tárgya a római istenek, illetve az istenként tisztelt személy lehetett. A büntetés célja az istenség kiengesztelése volt, melyet csak az elkövető halálával vagy az áldozat bemutatásával érhettek el. A *sacrilegium*, mint vallási bűncselekmény a római történelemben hosszú múltra tekint vissza. A büntetőjog fejlődésének kezdetén az „emberi jog” (*ius humanum*) és az „isteni jog” (*ius divinum*) szoros kapcsolatára tekintettel, a *sacrilegium* büntetést igen tágra értelmezték. Ebbe a körbe tartozott az istenek és a római vallás elleni minden támadás és sérelem. Maga a *sacrilegium* büntette, illetve a büntett elkövetőjére kiszabott büntetések fejlődését tekintve érdemes megvizsgálni az isteni jog alá tartozó dolgok (*res divini iuris*) korszakoknak megfelelő változását. A korabeli felfogás szerint a vallási jellegű büntetések általában az elkövető megtisztítását célozták, akinek a büntett elkövetésével megszakadt a kapcsolata az istenekkel. A kapcsolat helyreállítását célzó kultikus szertartások közé tartozott egyrészt az elkövető – vízzel, tűzzel, füsttel, áldozattal vagy egyéb vallási szertartással való – megtisztítása, másrészt a római közös-

⁴⁷ ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1991, 105.

⁴⁸ CHADWICK: i. m. 22.

⁴⁹ Joseph PLESCIA: On the Persecution of the Christian sin the Roman Empire. *Latomus* (1971), 120–121.

⁵⁰ CHADWICK: i. m. 22–23.

⁵¹ WALTER: i. m. 71.

ség és az istenek közötti kapcsolat és béke (*pax deorum*) helyreállítása. Büntetésről valójában csak akkor lehetett beszélni, ha olyan bűncselekményt követtek el, melytől nem lehetett a tettest megtisztítani. Ilyenkor az elkövető a saját személyével és vagyonával felelt. A köztársaság idejének végén és a korai császárság idején a vallás visszaszorult, ami nagyban csökkentette a *sacrilegium* vallási jellegét, melynek következtében a szigorú vallási szabályok is enyhültek. A principátus idején a kialakult új politikai viszonyok következtében azonban a *sacrilegium* további értelmezést nyert és a császár ellen intézett bármilyen jellegű támadás eseteiben alkalmazásra került. Ezzel az új értelmezéssel a *sacrilegium* eredeti, vallásvédő funkciója fokozatosan háttérbe szorult és a császár személye elleni mindenféle támadás, illetve a császár parancsának megszegése *sacrilegium*nak minősült.⁵²

A keresztények magatartása tekintetében elmondható tehát – akár az általános áldozatbemutató szertartás kötelező elvégzését előíró császári rendelet (Decius császár Kr. u. 250) kihirdetése előtti időszakot vizsgáljuk, akár a rendelet utáni időszak forrásait szemléljük –, hogy valóban felléptek a római istenek dicsőítésével szemben, illetve a császár istenként történő tiszteletét is megtagadták, ezzel mindkét időszakban a *sacrilegium* büntetendő vádlottjaivá váltak. Mindezek háttérben ugyanakkor a keresztény identitásukhoz való ragaszkodás állt, melyet a római hatóságok végeredményben büntetendőnek tekintettek. Több helyen is olvassuk arról, hogy a vádlottak sem tagadták az emberi paranccsal való ütközés tényét, illetve az ítéletet sem vitatták. Phileas ezt mondja az őt elítélő bírónak: „*Tedd, amit neked parancsoltak...*”⁵³ Ugyanezt olvassuk Cyprianus aktájában is.⁵⁴ Sokan a keresztények részéről az engedelmség megtagadásában egyfajta politikai motivációt sejtene. Hudák–Nagy álláspontja szerint az engedelmség megtagadása miatt a keresztények ellen lefolytatott eljárások büntetőjogi szempontból valóban besorolhatók a politikai perek körébe, mivel az államellenesség bűncselekményének meghatározásába beillenek.⁵⁵ A vizsgált szövegek azonban politikai motivációra utaló tartalmat nem közvetítenek sem az eljáró szervek, sem az utókor számára szóló tanításaik tartalma alapján. A pannóniai mártírperek vizsgálata kapcsán Hudák–Nagy megállapítja, hogy azokban sem található provokatív politikai ellenállás a keresztényüldöző hatóságokkal és a császárral szemben. A fennálló politikai rendszer, a keresztényüldöző császárok valláspolitikájának bírálata véleményük szerint azonban csak eszkatológiai dimenzióban jelentkezik.⁵⁶ Chadwick ugyanakkor arra az álláspontra jut, hogy a császárkultuszban való részvétel megtagadása egyszerre volt politikai és vallási tett a keresztények részéről.⁵⁷

Vannak azonban az államellenességen túlmutató indokok is, melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni a keresztények elleni eljárások jogi alapjának vizsgálata

⁵² BAŠISTA: i. m. 8, 13, 15.

⁵³ Phileas vértanúaktája és levele (ford.: Vanyó László), XI.

⁵⁴ Szent Cyprianus proconsularis vértanúaktája (ford.: Vanyó László), 3,4.

⁵⁵ HUDÁK–NAGY: i. m. 202.

⁵⁶ HUDÁK–NAGY: i. m. 200.

⁵⁷ CHADWICK: i. m. 21.

során. Mattingly az eljárások törvényes alapját nem az államellenesség bármely megnyilvánulásában vagy a császárkultusz visszautasításában látja. Frend megállapításával egyetértve azon a véleményen van, hogy a rómaiak által alkalmazott „áldozatbemutatói teszt” célja elsősorban arra irányult, hogy hitelesítse a római vallás híű követőit. A keresztényeket ezáltal ugyan nem helyezték törvényen kívül, de bizonytalanná vált a státuszuk és erősen élt velük szemben a „titkos társaság” tagságának gyanúja. Elismeri ugyanakkor, hogy a keresztényekkel szemben alkalmazott büntetések messze túlmutatnak a társadalomellenes tevékenységért vagy a polgári engedetlenségért járó szokásos büntetésen, mely bűncselekmények tekintetében a döntéshozatal a kormányzók széles mérlegelési jogkörébe tartozott, és csak a római polgárok halálos ítéletéhez volt szükség a császár megerősítésére.⁵⁸ Barnes álláspontja szerint tévedés lenne feltételezni az egyértelmű és változatlan római politika létét az idegen kultuszokkal szemben, sőt azt sem zárja ki, hogy a római jog egyáltalán nem adott egyértelmű útmutatást a témában. Példaként utal Pessinus híres fekete kövére, melyet i. e. 204-ben hoztak Rómába, és a Magna Mater kultuszaként a római állam hivatalosan elismert vallásának részévé vált. Az idegen kultuszok befogadása mellett ugyanakkor a hagyományok iránti mély tisztelet is erős befolyással bírt, mely az ősi istenek imádatát helyezte előtérbe, mégpedig a megszokott módon és szertartások szerint kinyilvánítva. A hagyományok iránti mély elkötelezettség akár a törvény erejét is elnyerhette. E tények világos ismerete elengedhetetlen a keresztények elleni ítéletek jogalapjának megállapítása szempontjából. A provinciális kormányzó hatalmánál fogva megbüntethette azokat, akik támadták az állam által elfogadott vallásokat, mely hatalmát anélkül gyakorolhatta, hogy várt volna a szenátus vagy a császár által kihirdetett törvényre. A mos maiorum volt a római jog legfontosabb forrása, és a keresztények gondolkodásmódja a mos maiorum eszméivel ellentétben állt. A hitehagyás mint az üldözés jogalapja abban az esetben áll meg magyarázatként, ha az emberi gondolkodásmódra alkalmazzuk. Barnes összegző álláspontja szerint a keresztényüldözés gyökereit a Római Birodalomban az emberek tudatában kell keresni, nem pedig a római jog követelményeiben.⁵⁹

⁵⁸ Harold B. MATTINGLY: Martyrdom and Persecution in the Early Church. *History* (1967), 168–171, 169.

⁵⁹ T. D. BARNES: Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies* (1968), 32–50, 50. A kereszténység jogszabályi tilalmára vonatkozó nézetekről bővebben lásd: GRÜLL Tibor: „Non licet esse vos” A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64–260). *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve* 5, 2022, 52–80. Grüll Tibor azt az álláspontot képviseli, hogy nem volt olyan jogszabály, mely tiltotta volna a keresztény vallás követését, mivel a kereszténység betiltása nélkül is megfelelő jogalapot tudtak teremteni a kereszténység visszaszorítására. Sáry ezzel ellentétben határozottan azon az állásponton van, hogy létezett ilyen jogszabály, melyet számos irodalmi forrás alátámaszt. Vö.: SÁRY Pál: A keresztények jogi helyzete a Decius előtti időkben. *Észrevételek Grüll Tibor tanulmányára. Jogelméleti Szemle* 2022/3., 220–225.

2. A keresztények államellenes magatartásának magyarázata. A keresztények törvényhez való viszonya

A keresztény közösség nem egy újonnan meghódított nép volt, ezért nem is rendelkeztek autonómiával. Azzal, hogy szembe kerültek koruk állami rendszerével, sűrűsége vált számukra, hogy tisztázzák viszonyukat az érvényben lévő törvényekhez. Krisztus legfőbb célja az volt, hogy egy új szellemet hozzon a világba az állam és egyház elválásával, új, egyedi gondolkodásmód megalapozásával. Erre utal az „*Adjátok meg azért a császárnak azt, ami a császáré, és az Istennek azt, ami az Istené!*”⁶⁰ kijelentése. Gabriella Aragione a keresztények és a törvény kapcsolatát vizsgálva három kérdés tisztázására törekszik a római állam politikájához és kultúrájához való viszonyulás tekintetében:

- törvényhez és hagyományhoz,
- zsidó törvényhez,
- rendelkeztek-e saját törvénnyel?

A görög gondolkodók egységes megállapítására alapozva „egyetlen emberi közösség sem élhet olyan szabályok, törvények nélkül, amelyek meghatározzák az egyes személyek jogait, illetve kötelességeit”. Az ókori gondolkodásnak megfelelően fel kell tennünk ugyanakkor a kérdést, a keresztények vajon milyen alapon fogalmazták meg jogaikat és kötelességeiket? A keresztények vallomásaikban egyedül Isten kinyilatkoztatására hivatkoztak, mint a számukra legfőbb törvényadóra, mely a helyes életmódot és istentiszteletet határozta meg. Ez a pusztán vallási kérdés komoly politikai és társadalmi következményekkel járt. A keresztény életmód összeütközésbe került a korabeli normákkal. A korabeli keresztények elhagytak egy közösséget és identitást egy másik közösségért és identitásért. A keresztények részéről is megkerülhetetlen feladattá vált tisztázni a viszonyukat az érvényben lévő törvényhez, a zsidó törvényhez, illetve fel kellett mutatni saját törvényüket, törvényhozójukat. Ezzel egy olyan új genoszt⁶¹ alkottak, mely az antikvitásban gyökeresedett.⁶² 177–178 körül Kelszosz volt az első „pogány” értelmiségi, aki felismerte, hogy a kereszténység sokkal több, mint egy vallási közösség, valójában egy ellentársadalom, mely kivonta magát az általános törvény alól. Kelszosz kétségbe vonta a kereszténység és a Biblia tanításait és rendszerbe foglalta a fenntartásait a kereszténységgel szemben. Véleménye szerint a kereszténység egy olyan palesztinai mozgalom volt, amely fellázadt a zsidóság ellen, elterjedve a birodalomban megtagadta gyökereit, elzárkózott a szerepvállalástól, mintegy kivonult a társadalomból és végeredményben a fennálló társadalmi rendet veszélyeztette.

Órigenész korabeli keresztény író szavai alapján a következőképpen foglalható össze, mit is jelentett kereszténynek lenni:

⁶⁰ Máté evangéliuma 22,21 (ford.: Károli Gáspár).

⁶¹ Genosz jelentése: faj, nemzet.

⁶² Gabriela ARAGIONE: *Les chrétiens et la loi. Allégeance et émancipation aux II e et III e siècles.* (A keresztények és a törvény. Lojalitás és emancipáció a II–III. században), (ford.: Jakab Attila), (*Christianismes antiques*) *Labor et Fides*, Genève – Paris, 2011, 280.

- olyan nomoszuk van, amely értelemmel felfogható, de minden másikkal összeegyeztethetetlen,
- a keresztény először egyháztag, és csak azután állampolgár.

Ez az Isteni eredetű és a jóra irányított nomosz⁶³ mindenkinek felett állt, és egyedül ez volt alkalmas egy olyan stabil társadalom megteremtésére, ahol indifferenssé váltak az etnikai sajátosságok.⁶⁴

A keresztények által elfogadott „törvény” Isten beszédében gyökerezett, mely számukra Jézus tanításaiban lett lejegyezve és az Újszövetség irataiban gyűjtötték egybe. Az újszövetségi írások tanításai jelennek meg a mártírok bíróság előtti védekezésében. A keresztény vádlottak vallomásaiban számos utalás található az alapvető jézusi tanításokra. Ezek közül a témánk szempontjából a legfontosabb a keresztények részéről az adott világi hatalommal szemben tanúsítandó magatartás kérdése. Az Újszövetség az állami hatalomhoz való viszonyulás tekintetében a következő tanítást adja. *„Mindenki engedelmeskedjék a felettes hatalmoknak, mert nincs hatalom mástól, csak Istentől, a meglévő felsőbbbségeket Isten rendelte. Azért aki szembeáll a felsőbbbséggel, az Isten rendelése ellen szegül, az ellenszegülők pedig ítéletet vonnak magukra. Mert a hatóságok nem a jó, hanem a rossz cselekedetek büntetésére vannak. ... nem ok nélkül viseli a fegyvert, mert Isten szolgálja, aki az ő haragját hajtja végre azon, aki gonoszt cselekszik. De nemcsak a büntetés miatt, hanem a lelkiismeretért is engedelmeskedni kell.”*⁶⁵ A fent idézett szövegben Pál apostol a hatalom vonatkozásában a következőket emeli ki:

- minden aktuális hatalmasság Isten szolgálja,
- az állam intézménye Isten rendelése (Isten rendszert állított fel, jogrendet az emberi gonoszság kordában tartása érdekében),
- Isten a bírói hatalmat megosztotta az emberrel – a bűnt az emberi hatalom büntesse meg (viseli a kardot),
- a meglévő hatalmak Isten rendelését teljesítik, hogy fékezzék a gonoszság terjedését még akkor is, ha esetleg az visszaél a hatalmával.

Az előzőknek megfelelően Chadwick is utal arra, hogy a tarszoszi Pál az előljárókat az isteni igazság szolgálóinak tekintette, elsődlegesen a bűnözés visszaszorítása érdekében. A római előljárók felé tanúsított engedelmisség Jézus kifejezett kívánsága volt, melynek megfelelően a keresztények hűségesen fizették az adókat. A közrend fenntartásához különösen ragaszkodtak, és semmi érdekük nem fűződött az állammal szembeni engedetlenséghez. Az állammal egyetlen problémájuk volt, az ősi eredetű pogány valláshoz való ragaszkodás.⁶⁶

⁶³ Nomosz jelentése: törvény.

⁶⁴ Órigenész: *Kelzszosz ellen* (ford.: Somos Róbert). Kairosz Kiadó, Budapest, 2008, V,40.; Vö.: SÁRY Pál: *Az ókeresztény államelmélet alapvonalai*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 2020, 43, 46–47.

⁶⁵ Róm. 13 (ford.: Károli Gáspár).

⁶⁶ CHADWICK: i. m. 21.; erről bővebben lásd SÁRY Pál: *Az ókeresztény állambölcselet vázlata*. Szent István Társulat, Budapest, 2023, 141–149.

A polgári hatóságnak való engedelmisség legfőbb alapja a lelkiismeret, amely arra készíti az embert, hogy engedelmeskedjen Isten rendjének és az általa rendelt emberi hatalomnak. Péter apostol szintén utal a hatalomnak való engedelmisség szükségességére. *„Engedelmeskedjétek azért minden emberi rendnek az Úrért: akár királynak, mint felsőbbségnek, akár helytartónak, mint akiket ő küld a gonosztevők büntetésére, a jót cselekvők dicsérésére.”*⁶⁷ Kiemeli továbbá, hogy ez az engedelmisség nem az adott hatalom igazságosságának a függvénye: *„nemcsak a jónak, méltónak”*⁶⁸ –, mivel ezzel tartják tiszteletben Istent. A vádlottak a tisztelet, az engedelmisség szükségességét egyáltalán nem vitatták, ugyanakkor fenntartották a lehetőségét az engedelmisség megtagadásának.⁶⁹ Az Újszövetségből vett következő példa rámutat arra, hogy milyen esetben volt indokolt a keresztények részéről a kötelességteljesítés megtagadása. Ilyen összeütközésre először a zsidó főtanács előtt került sor. *„Azokban a napokban az apostolokat a jeruzsálemi főtanács elé állították: A főpap kérdőre vonta őket: Szigorúan megparancsoltuk nektek, hogy ne tanítsatok az ő nevében, és lám egész Jeruzsálem tele van tanításokkal. Ránk akarjátok hárítani annak az embernek a véréit.”* Péter és az apostolok így válaszoltak: *„Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek. Atyáink Istene feltámasztotta Jézust, akit ti keresztfára feszítve megöltetek. Isten jobbjá fejedelemmé és Megváltóvá emelte, hogy megtérítse Izraelt, és megbocsássa bűneit. Mi ezeknek a dolgoknak tanúi vagyunk a Szentlélekkel egyetemben, akit az Isten megadott azoknak, akik engedelmeskednek neki.”*⁷⁰ Az apostolok részéről itt találunk hivatkozást két jogrend összeütközésére, illetve az ütközés esetén előnyben részesítendő rendelkezésre. Egyértelműen kimondják, hogy Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint az embereknek abban az esetben, amikor Isten rendelkezésével ellentétes az emberi parancs, és ilyenkor a lelkiismeretet kell követni. Ugyanez az elv olvasható Szent Félix vallomásában: *„Az úr parancsa előbbre való, mint az embereké.”*⁷¹ Nem azért, mert az adott törvény a fennálló jogrend szerint jogszerűtlen lenne, hanem azért, mert Isten törvényével ütközött. Apolló védekezésében ez az elv a következőkben jelenik meg: *„Isten rendelkezését nem szünteti meg emberi rendelet!”*⁷² Pioniosz hasonlóan védekezett: *„Isten rendelkezése, hogy egyedül Őt imádjuk! Embereknek nem mutatok be áldozatot”*.⁷³

A keresztényektől elvárt vallási kötelezettség az állam részéről két fontos isteni paranccsal került konkrétan ellentétbe. Az Ószövetség parancsolatainak felsorolása körében elsőként a következő isteni rendelkezés olvasható: *„Én az Úr vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom földjéről, a szolgaság házából. Ne legyen más iste-*

⁶⁷ I. Péter 2. 13 (ford.: Károli Gáspár).

⁶⁸ I. Péter 2. 18 (ford.: Károli Gáspár).

⁶⁹ Vö. SÁRY 2023, i. m. 141–149.

⁷⁰ Vö. ApCsel 5, 27–32, 40–40 (ford.: Károli Gáspár).

⁷¹ Szent Félix püspök szenvedése (ford.: Vanyó László), 17.

⁷² A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 24.

⁷³ Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága (ford.: Vanyó László), 3,3.

ned rajtam kívül! Ne csinálj magadnak faragott képet vagy valami hasonmást arról, ami fenn az égben vagy lenn a földön vagy a vizekben, a föld alatt van! Ne imádd és ne tiszteld azokat...⁷⁴ Az Apolló aktájából idézett szakasz felsorolja, hogy a különböző népek milyen istenekben hittek: egyesek fából, kőből készült szobrokat tisztelnek, mások állatokat (halat, madarat, kutyát), illetve démonként működő, vagy mítoszokból ismert emberi tulajdonságokkal felruházott isteneket bálványoznak.⁷⁵ Ez a felsorolás mind olyan isteneket testesít meg melyre az adott isteni törvény hivatkozott. Az áldozati szertartás fő mozzanataként ismert császár nevére tett eskü, szintén ellenkezett Jézus tanításaival. Az eskütételre történő felhívás szövegét is jól nyomon követhetjük az egyes aktákban és szenvedéstörténetekben. Apolló aktájában Perennis helytartó így szólítja fel a vádlottat eskütételre: „Térj jobb belátásra, tégy esküt most urunknak, Commodus császárnak jó sorsára!”⁷⁶ A scilliumi vértanúknak Saturninus proconsul parancsa a következőképpen szól: *Esküdj urunk a császár géniuszára!*⁷⁷ Polükarposz perében is ez a parancs: „Esküdj a császár boldogságára!”⁷⁸ Apolló védőbeszédében részletesen ki is fejtette, hogy az eskü miért jelent problémát a keresztény gondolkodásban: „csupa nagyszerű és ragyogó parancsolatot tanultunk az Isten Igéjéről, aki ismeri az ember minden gondolatát”. „...ráadásul ő maga rendelte el nekünk, hogy semmi esetre se esküdözzünk, hanem mondjuk csak meg mindig az igazat. A legnagyobb eskü ugyanis a tényleges igazság, s ezért a kereszténynek szégyenletes dolog esküt tennie: hiszen a hazugságból ered a megbízhatatlanság, s a megbízhatatlanságból az eskü.”⁷⁹

A keresztények részéről tett eskü kérdése tehát nagy jelentőséggel bírt, melynek fontosságára Jézus a következők szerint figyelmeztette a tanítványait: „Ne esküdj hamisan, az Úrnak tett esküdet pedig teljesítsd!”⁸⁰ „De én azt mondom nektek: Egyáltalán ne esküdjetek: se az égre, mert az az Isten trónja, se a földre, mert az az ő lábának zsámolya, se Jeruzsálemre, mert az a nagy Király városa; a fejedre se esküdj, mert nem tudsz egy hajszálat sem fehérré vagy feketévé tenni; hanem beszédeitekben az igen igen, a nem nem legyen, mert ami ennél több, az a gonosztól van.”⁸¹ „A szakrális elemekben bővelkedő ókori jogrendben kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak az eskünek. Aki az állítását vagy az ígéretét esküvel erősítette

⁷⁴ II. Móz. 20,2-4 (ford.: Károli Gáspár).

⁷⁵ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 20–22.

⁷⁶ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 4.

⁷⁷ A scilliumi vértanú aktája (ford.: Vanyó László), 5.

⁷⁸ Szent Polükarposz vértanúsága (ford.: Vanyó László), 9,2.

⁷⁹ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 4.

⁸⁰ Máté evangéliuma 5,33 (ford.: Károli Gáspár).

⁸¹ Máté evangéliuma 5,34-37 (ford.: Károli Gáspár).

meg, az az Istent (vagy az isteneket) hívta maga mellé tanúul.” – jegyzi meg Sárý.⁸² A császár nevére tett eskü szövegében tehát a következő kifejezéseket használják visszatérően a lejegyzett források: Esküt tenni a császár boldogságára – megesküdni a császár „szerencséjére”, „jó sorsára”, génuszára (védőszellemére).⁸³ Mindez a császár, mint legfőbb Úr elismerését jelentette az esküt tevő részéről.

Zlinszky megállapítja, hogy a vallási bűncselekmények a kereszténység megjelenése előtt nem bírtak ekkora jelentőséggel, sőt a vallási érzület hanyatlóban volt. Mivel magyarázható, hogy a római császárok ilyen tiszteletet tudtak igényelni a birodalom valamennyi beolvasztott néprétegétől? Polübiosz római történetíró véleménye szerint Róma erejének eredete, sikere visszavezethető Róma alkotmányos rendszerére, melyben a három monarchikus szerv egyensúlyban működhetett. Ennek a rendszernek az összetartó elemeként jelent meg az istenek félelme, mely a hagyományos szertartások rituális elvégzésében nyilvánult meg.⁸⁴ Róma a kezdetben kis városállam fennállása folyamán a leigázott népek lakosságát vallásukkal együtt magába olvasztotta, oly módon, hogy azokra rányomta saját bélyegét, míg végül azok is rómaivá váltak, ugyanis mindent áthatott Róma szelleme és politikai bölcsessége, mely a hagyományon és az igazság örök rendjén alapult. Róma legnagyobb ereje a jogi rendszerének a kidolgozottságán alapult, mely a ius (polgári jog), fas (vallási jog) és a mos (erkölcs) egységén alapult.⁸⁵ A keresztény tanítások alapján azonban létezett egy magasabb rendű erkölcsi hatalom, mely az állami hatalmasságok részére is maga adott joghatóságot a jogszerűtlen magatartások megbüntetésére. Ez az isteni jogrend alapvetően, nem állt szemben az emberi jogrenddel, még azok igazságtalan és zsarnok volta ellenére sem. Egyetlen esetben adott lehetőséget az emberi hatalmasságokkal szembeni ellenállásra, amennyiben az emberi rendelkezés ellentétbe került a keresztények által elfogadott magasabb rendű hatalom rendelkezésével.

Az engedelmisség megtagadása témájának a vizsgálatában egy további lényeges mozzanat említésére szükséges kitérni. Az állami törvény alapján, pusztán a kényszer erejével akarták befolyásolni a keresztényeket az isteni rendelkezések megtagadására. A vizsgált források az eljárások során ezt a gondolkodásmódot tükrözik. Achatius az állami kényszert egy nagyon találó példázattal mutatja be. „Ezt teszik a dalmaták is, ... Kirabolják az utasokat az út mentén, egyezséget ajánlanak nekik: vagy a pénzét vagy az életét hagyja ott. Senki nem kérdezi, milyen alapon teszi ezt. Erre képes a kényszer, az erőszak. Hasonló a te nézeted is, vagy azt parancsolod, hogy jogtalan-ságot tegyek vagy pusztulással fenyegetsz.”⁸⁶ A források beszámolnak olyan ese-

⁸² SÁRÝ Pál: A Bibliára tett eskü a iustinianusi jogban. *Iustum Aequum Salutare* 2010/2., 61. Vö. GÁSPÁR Dorottya: *Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 24. „Az esküt tevő az isteneket hívja tanúul.”

⁸³ *Vértanúakták és szenvedéstörténetek* (szerk.: Vanyó László). Szent István Társulat, Budapest, 1984, szerkesztő magyarázata.

⁸⁴ Polübiosz: *Történeti könyvei* 6,56.

⁸⁵ FERGUSON: i. m. 38–40.

⁸⁶ Szent Achatius püspök és vértanú perének aktája (ford.: Németh László), III.

tekről, melyek bizonyítják, hogy a kényszer és erőszak valóban alkalmas volt egyes keresztények esetében a törvény céljának eléréséhez. Több olyan esetről is beszámolnak az akták, ahol a kényszer hatására végül a vádlott teljesítette az állami akaratot.⁸⁷ A mártírrá vált keresztények azonban vallomásaik során olyan indokokat hoztak fel, melyek alapján a törvény a kényszer, fenyegetés és erőszak alkalmazása által sem érthette el célját. Apolló: „*Aki az Isten igaz, jó, és csodálatos parancsaitól tér el, az törvénszegő, semmirekellő és tényleg istentelen; ám aki mindenféle gátságtól, törvénytelenségtől, bálványimádástól és gonosz gondolattól fordul el... az ilyen igaz ember!*”⁸⁸ Szent Kelemen: „*Úgy látszik a lázadás mindig a műveletlenek körében fordul elő, mert nem biztosak semmiben, nem tudják mi az, ami igaz. - rátaláljon az igaz Istenre.*”⁸⁹ Szent Jusztinosz: „*Mindenféle tudományt megpróbáltam elsajátítani, de a keresztények igaz tanítását fogadtam el. Erős elhatározással ragaszkodom is hozzájuk.*”⁹⁰ A scilliumi vértanúk aktájában Sparatusz vallomása: „*Ilyen igaz dologban nincs helye meggondolásnak!*”⁹¹ Az engedelmesség megtagadására – a források tanúsága szerint, olyan makacs, megrögzött kitarással, ami meghökkentette a rómaiakat – véleményem szerint nem lettek volna képesek a keresztények megalapozott, mély meggyőződés nélkül. A büntetéssel való fenyegetés, a gyötrelmes kínzások valami jobb és magasabb rendű hatalom létezéséről való bizonyosság nélkül mindenképpen elérték volna a céljukat. Az isteni törvény működését a mártírok magatartása nagyon szemléletesen példázza, mely a belső meggyőződés kérdésében nem alkalmaz kényszert. Az elvek és tanítások, igazságáról való meggyőződését Apolló bizonyítékokra alapozza.⁹² Pioniosz a következő bizonyítékokra hivatkozik:

- Mely vallás tanítványai töltötték be a világot?
- Melyik gonosztevőért haltak meg tanítványai?

Cyprianus: „*Ilyen igaz dologban nincs meggondolás.*”⁹³ Szent Jusztinosz: „*meggyőződés alapján követem.*”⁹⁴ Polükarposz: „*Számunkra lehetetlen a jobbról a rosszabbra áttérni, jó viszont az igazágtalanról az igazságosságra áttérni.*”⁹⁵ A fennmaradt források alapján tehát összegezhető, hogy a vádlottak válaszaikban nem kérdőjelezték meg jogi szempontból az állam szerepét, az uralkodó személyét, sőt tiszte-

⁸⁷ Vö. Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága (ford.: Vanyó László) 16, 2.

⁸⁸ A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 2.

⁸⁹ Szent Kelemen római pápa vértanúsága (ford.: Vanyó László), 17,2.

⁹⁰ Szent Jusztinosz, Kharitón, Kharitó, Euelpisztosz, Hierax, Liberianus és társaik vértanúsága („B” változat) (ford.: Vanyó László), 2,3.

⁹¹ A scilliumi vértanúk aktája (ford.: Vanyó László), 11.

⁹² A szent és minden dicséretre méltó Apolló vagy Szakkasz apostol vértanúsága (ford.: Orosz László), 4.

⁹³ Szent Cyprianus proconsularis vértanúaktája (ford.: Vanyó László), 3,4.

⁹⁴ Szent Jusztinosz, Kharitón, Kharitó, Euelpisztosz, Hierax, Liberianus és társaik vértanúsága (ford.: Vanyó László), 2,4.

⁹⁵ Szent Polükarposz vértanúsága (ford.: Vanyó László), 11,1.

letben tartották rendelkezéseit. A fő problémájuk inkább abban mutatkozott meg, hogy az állam által előírt vallási kötelezettség kényszere a belső meggyőződésüknek megfelelő igazság, igazságosság mércéjével vajon összevethető-e. A keresztények az Istennel való kapcsolattartást az ember belső szférájába helyezték, melyre vonatkozóan emberi szabályrendszer kialakítását elfogadhatatlannak tartották. Ezt az alapvető Crispina fogalmazta meg vallomásában: „*Nem áhitat az, amit akaratom ellenére csikarnak ki.*”⁹⁶ Amennyiben teljesítették volna az előírt szertartási cselekményeket, azzal Isten igaz rendelkezésével mentek volna szembe. Szent Julius: „*Nem tagadhatom meg az élő, igaz Istenemet.*”⁹⁷ Nem azért engedelmeskedtek az Isten rendelkezésének, mert az erre kényszerítette őket, hanem azért, mert a lelkiismeret, a helyes és igazságos cselekvés belső sugalmazója ezt tanácsolta. Bernhard Häring meghatározása szerint „*a lelkiismeret szellemi fenntartó erő, mely átfogó egységre törekszik. A lélek önmagában egységes akar lenni, és ezt az egységet csak úgy tudja megteremteni, ha egyesül az igazság és a jóság világával.*”⁹⁸ A lelkiismeret, mint az emberi szabadság, az emberi élet lelkének irányítóje, az erkölcsileg és etikailag helyes cselekvés sugalmazója.⁹⁹ Schanda Balázs a lelkiismeret fogalma vonatkozásában megállapítja, hogy az alapvetően a jog számára érinthetetlen. A lelkiismeret alapján kinyilvánított meggyőződés megnyilvánulása az, ami szabályozás tárgya lehet, mivel a jog csak arra képes reagálni.¹⁰⁰ Az isteni törvénynek a belső meggyőződésükkel történő teljes azonosulása alapozhatta csak meg a keresztények ellenállását, ami erőt adott nekik ahhoz, hogy a lelkiismeretük iránymutatásának megfelelően döntsenek a külső körülmények félelmetes szorítása ellenében. A mártírrá vált keresztények vallomásukban mindannyian erre a belső meggyőződésre hivatkoztak, ami lehetetlenné tette számukra az engedelmességet a kötelező áldozati szertartás elvégzése tekintetében, hiszen az önmagukkal való meghasonlással járt volna. Ebből a nézőpontból egyet lehet érteni Barnes álláspontjával, mivel valóban gondolkodásmódbeli összeütközésről beszélhetünk. A keresztény gondolkodásmód megértése az általános korabeli gondolkodásmódtól eltérő istenszemléletet igényelt. A keresztény mártírok a lelkiismeretük iránymutatása alapján, minden kényszerhatás ellenére kiálltak a meggyőződésüknek megfelelő igazság mellett.

Összegzés

A mai vallásszabadság magában foglalja mindazon szabadságjogokat, melyek figyelembevételére az ókeresztény gondolkodásmód és konkrétan a bíróság elé állított keresztények vallomásaikban felemelték a szavukat, a rómaiak által kötelezően

⁹⁶ Szent Crispina vértanúsága (ford.: Vanyó László), 2,1.

⁹⁷ Szent Julius mártír aktája (ford.: Németh László), I.

⁹⁸ Bernhard HÄRING: *Krisztus törvénye I.* Pannonhalma–Róma, 1997, 160.

⁹⁹ KUMINETZ Géza: A lelkiismeret mivolta és rendeltetése katolikus szemmel. *Iustum Aequum Salutare* V. 2009/3., 55.

¹⁰⁰ SCHANDA Balázs: *A gondolat a lelkiismeret és a vallás szabadsága.* In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (szerk.: Jakab András – Fekete Balázs), (2018), 2–3.

előírt vallási kötelezettség teljesítésével szemben. Ez a szabadság a keresztény gondolkodásmód szerint Isten által biztosított és garantált jog, az ember alapvető igénye, melynek a képvisellete és terjesztése a római nép körében megingatta Róma hagyományos erkölcsi és jogi alapjait. Ezért tekintettek veszélyforrásként, illetve ellenségként a keresztényekre. Nem a magatartásuk, konkrét cselekedeteik jelentettek igazán veszélyt az államra, hanem az általuk elfogadott vallási felfogás. A vallási meggyőződés, illetve az abból eredő gondolkodásmód ellen nehéz harcolni, ha nincsenek büntethető megnyilvánulásai. Annak érdekében, hogy elítélhessék a keresztényeket, szükség volt arra, hogy az „áldozatbemutatás tesztjét” alkalmazzák, és ezáltal megkülönböztessék az államhoz hű alattvalóktól őket. Az áldozatbemutatás és esküvétel megtagadása az eszme konkrét megnyilvánulása volt, amit már büntetni lehetett, mint az állam által előírt kötelezettség megszegését. Ezzel azonban csak a személyt büntették, magát az eszmét nem lehetett elfojtani. A római császárok újra és újra a keresztény vallási felfogás ellen a római hagyományok megerősítésére tettek erőfeszítéseket. Valójában itt az ősi római vallási-politikai gondolkodásmód tovább élése volt a tét. A keresztények által hirdetett új gondolkodásmód, a tiszta erkölcs, az igazság és igazságosság, valamint a személyi szabadságjogok létjogosultságát hirdette. Hudák álláspontja szerint a rómaiak úgy vélték, hogy a válságokkal, barbár támadásokkal fenyegetett birodalom egységét veszélyezteti egy jól szerveződő vallási kisebbség, amely nem tiszteli a hagyományos isteneket és vezetőit. Az ily módon kívülállónak kikiáltott ellenség ellen elkövetett verbális vagy fizikális erőszak, üldözés a történelem folyamán gyakran használt eszköz volt a válsághelyzetbe került közösségekben. A közösségből ily módon kirekesztettekkel szemben, megtorlás nélkül levezethetők voltak a társadalmi feszültségek.¹⁰¹ Hamman szerint a római állam a keresztény gondolkodásmódban rejlő veszélyt azonban csak későn ismerte fel és a jogi intézkedéseket már későn hozta meg.¹⁰² Hiába próbált a római államhatalom egyre szigorúbb és kegyetlenebb eszközöket alkalmazni a kereszténység „emberi képviselői” ellen, magát a keresztény gondolkodásmódot – ami az erkölcs és jog területén egy új szemléletet hozott a világba – nem tudta visszaszorítani. Hudák-Nagy megállapítja, hogy a római vezetés a keresztényüldözés módszeres végrehajtásával a tetrarchia-kori válság problémáiról akarta elterelni a figyelmet, akiknek a szembenállása végeredményben lelkiismereti és nem politikai okokra vezethető vissza.¹⁰³

Felhasznált irodalom

- [1] Gabriela ARAGIONE: *Les chrétiens et la loi. Allégeance et émancipation aux II e et III e siècles. (A keresztények és a törvény. Lojalitás és emancipáció a II–III. században)* (ford.: Jakab Attila). (*Christianismes antiques*) Labor et Fides, Genève – Paris, 2011.

¹⁰¹ HUDÁK–NAGY: i. m. 199.

¹⁰² Adalbert HAMMAN: *Így éltek az első keresztények*. Budapest, Szent István Társulat, 1987, 57.

¹⁰³ HUDÁK–NAGY: i. m. 203.

-
- [2] T. D. BARNES: Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies* Vol. 58, Parts 1 and 2, 1968, 32–50.
- [3] Pavol BAŠISTA: A sacrilegium a római jogban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica* XXVIII, 2010/1., 7–16.
- [4] Henry CHADWICK: *A korai egyház*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- [5] Everett FERGUSON: *A kereszténység bölcsője*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- [6] GÁSPÁR Dorottya: *Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- [7] HUDÁK Krisztina – NAGY Levente: Pannóniai ókeresztény mártírperek és politikai aspektusai, *Miskolci Jogi Szemle* 2021/5., 194–206,
- [8] Bernhard HÄRING: *Krisztus törvénye I.* Pannonhalma–Róma, Bencés Kiadó, 1997.
- [9] KUMINETZ Géza: A lelkiismeret mivolta és rendeltetése katolikus szemmel. *Iustum Aequum Salutare* V. 2009/3., 19–56.
- [10] Harold B. MATTINGLY: Martyrdom and Persecution in the Early Church. *History* Vol. 52, No. 17, 1967, 168–171.
- [11] MOLNÁR Imre: Tényálladék az ókori Róma büntetőjogában. In: *Tanulmányok dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta juridica et politica (55), József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1999, 201–207.
- [12] NÓTÁRI Tamás: *Római jog*. Lectum Kiadó, Szeged, 2014.
- [13] Joseph PLESCIA: On the Persecution of the Christian in the Roman Empire. *Latomus* 30 (Fasc. 1), 1971, 120–132.
- [14] O. F. ROBINSON: *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*. Routledge, New York, 2012.
- [15] SÁRY PÁL: *A forradalmár Jézustól a terrorista Szent Cirillig. Liberális elképzelések – konzervatív szemmel*. Szent István Társulat, Budapest, 2017.
- [16] SÁRY PÁL: A vallásszabadság eszméjének megjelenése az ókori Rómában. *Jogelméleti Szemle* 2020/3., 52–54.
- [17] PÁL SÁRY: The Emergence of the Idea of Religious Freedom in Ancient Rome. *Journal on European History of Law* 2022/2., 107–109.
- [18] SÁRY PÁL: *Az ókeresztény államelmélet alapvonalai*. Nemzeti Közszerkesztési Egység, Budapest, 2020.
- [19] SÁRY PÁL: *Az ókeresztény állambölcsélet vázlatja*. Szent István Társulat, Budapest, 2023.
- [20] SÁRY PÁL: A Bibliára tett eskü a iustinianusi jogban. *Iustum Aequum Salutare* 2010/2., 61–68.
- [21] SCHANDA Balázs: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (szerk.: JakabAndrás – Fekete Balázs), Alkotmányjogi rovat, rovat szerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András), 2018, 1–33., <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga>, 2018 (letöltve: 2023. 01. 22.).
- [22] VARGHA Dezső: A kereszténység jogi helyzete a római birodalomban. *Hit tudományi Folyóirat* 1901, 12, 525–601.

-
- [23] WALTER János: *Az első három század keresztényellenes ráfogásai*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1914.
- [24] ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Ókori források:

- [25] Órigenész: *Kelszosz ellen* (ford.: Somos Róbert). Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.
- [26] Platón: *Euthüphrón* (ford.: Kerényi Grácia). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- [27] Polübiosz: *Történeti könyvei*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002, (ford.: Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sáros Flórián, Patay-Horváth András).
- [28] *Vértanúakták és szenvedéstörténetek* (szerk.: Vanyó László). Szent István Társulat, Budapest, 1984.
- [29] Biblia (ford.: Károli Gáspár). Újjonnan Revideált Kiadás, Veritas Kiadó, 2012.